NEMES 1990 - 1998: VYTVÁŘENÍ KONCEPCE A NOVÉ FORMY PRÁCE

Jan Kovařovic a kol.

Anotace: *Článek shrnuje úlohu, cíle, dosažené výsledky i postupy práce občanského sdružení NEMES. V příloze je uveden poslední dokument z roku 1997 „Je naše škola připravena na 21. století?"*

Klíčová slova: *vzdělávací politika, vnitřní transformace školství, pedagogická iniciativa, kooperativní postupy.*

Dnes je již dost obtížné představit si situaci v únoru 1990, kdy díky iniciativě a energii Miluše Havlínové vznikla Nezávislá mezioborová skupina pro transformaci ve vzdělávání - NEMES. Byla to situace, kdy bylo nutné nově definovat cíle vzdělávání, pojetí školy a práci učitele i doplňovat neúplné, většinou jen fragmentární poznání vývoje v pokročilých demokraciích, navazovat na domácí tradice i otevírat mezinárodní kontakty. Především však byla nesena nadšením a touhou využít navrácenou svobodu, tvořivě přispět k nevyhnutelné transformaci školy.

Charakter budoucí práce byl od začátku dán složením týmu. Byli zastoupeni specialisté různých oborů - pedagogové, psychologové, hygienici, sociologové, ekonomové, architekti - činní v různých oblastech a sférách práce - na vysokých školách i výzkumných ústavech, v pedagogické teorii i školské praxi, v hygienické službě i poradnách, v centrální správě i místních orgánech. V rámci NEMES také brzy ustavil Stanislav Červenka skupinu Přátelé angažovaného učení - PAU, která konkrétní pedagogickou činností v učebně doplňovala a vyvažovala více teoretické a multidisciplinární zaměření původního jádra a později se osamostatnila.

Již od samého začátku bylo pro NEMES charakteristické, že se důsledně propojovaly tři stránky jediného přístupu: za prvé, úsilí o komplexní a ucelené pojetí, o vypracování teoretické koncepce jako základu pro praktickou aplikaci; za druhé, otevřenost a připravenost ke stálému dialogu, jehož cílem je provázat individuální přínosy a zaručit kontinuitu společného úsilí; za třetí, co největší využívání kooperativních postupů, vytváření pracovních skupin a pravidelné užívání dílen (workshopů) jako základu pro tvorbu společných stanovisek, dokumentů i celých projektů.

Tento přístup se plně uplatnil již v prvním velkém úkolu, ve vypracování ucelené koncepce jako možného východiska nastávající hluboké transformace. Výsledný projekt *„Svoboda vzdělávání a česká škola"* (publikován v Učitelských novinách 9. září 1991) především zdůraznil partnerskou kooperaci učitele a žáka a její podmínky: svobodu tvorby a nabídky (osobní přínos učitele, jeho odpovědnost a profesionalita), svobodu volby vlastní cesty (využití potencionalit žáka). Taková zásadní proměna pojetí, funkcí i vnitřního klimatu školy nemůže být věcí jen jednorázových opatření, ale kontinuálního procesu, nejen opatření shora, ale především neustálou transformací pracovních činností zevnitř a zdola. Na tomto

základě byly formulovány základní principy vzdělávací politiky, obsah vzdělání i vzdělávací strategie, úkoly centra, pedagogické obce i veřejnosti i výsledné poslání: *cílem vzdělávání a současně i mírou všech opatření pro utváření vzdělávacího systému je osobnost, v níž se slučuje individuální svoboda s mravním řádem, který jedince přesahuje.*

O rok později byla uspořádána dílna, která měla definovat tehdejší situaci (výsledky publikovány v časopise Pedagogika 2/1993 pod názvem *„Jak vypadá naše dnešní škola: jako dříve, nebo se mění?"*), její klady, zápory a cesty nápravy. Výsledné strukturování deseti problémových oblastí svědčí o tom, jak byly tehdy vnímány priority i jaké měly pořadí:

1. *Učitel: státní úředník, nebo za své dílo odpovědný partner žáka?*
2. *Cíle vzdělávání: znalosti, nebo rozvoj žáka?*
3. *Pojetí a obsah vzdělávání: zaostalé, nebo znovu funkční?*
4. *Formy a metody výuky: sám od katedry, nebo mezi žáky a s nimi?*
5. *Hodnocení žáka: známkovat znalosti, nebo slovně hodnotit rozvoj žáka?*
6. *Motivace žáka: strach ze školy, nebo zájem o vzdělávání?*
7. *Klima školy: diktatura, nebo demokracie?*
8. *Vztahy školy a okolí: škola ghettem, nebo otevřená škola?*
9. *Organizace a struktura školství: brzda, nebo usnadnění?*
10. *MŠMT a školská politika: řídící centrum, nebo podpora pro školy?*

Další velká práce *„Zásady realizace svobody vzdělávání v české škole"* (uveřejněná v Učitelských novinách 5. října 1993) rozšiřovala první projekt o konkrétní formy a náměty činnosti. Obě práce měly poměrně značný ohlas a staly se jedním ze standardních podkladů pro diskusi o transformaci školství. Ministerstvo školství zvalo zástupce NEMES na jednání poradních sborů a vyžadovalo stanoviska k materiálům, které předkládalo k připomínkám. Především však NEMES usilovala podpořit vnitřní transformaci školy vypracováním řady dílčích projektů, což bylo umožněno získáním grantů ministerstva a jejich publikováním ve vlastní ediční řadě. I tyto projekty zaměřené na témata co nejaktuálnější - prvními z nich byly *„Jak měnit a rozvíjet vlastní školu"*, *„Standardy 1. stupně ZŠ"*, *„Standardy 2. stupně ZŠ"*, *„Cesta k autonomní škole"* - měly velmi pozitivní přijetí a uplatnění. (Edici NEMES vydává od roku 1994 pražská Agentura STROM stejně jako Edici PAU a edici Škola 21 s podporou Open Society Fund. Od roku 1993 zde rovněž vychází měsíčník Učitelské listy, tribuna výměny tvořivých zkušeností z praxe českých škol s mnoha příspěvky členů NEMES a PAU.)

Činnosti NEMES se vždy snažily reflektovat stav školství, formulovat potřeby jeho vývoje a dát na ně svoje vlastní odpovědi, které by přispěly do veřejné diskuse o dalším vývoji transformace. Postupně však vzrůstalo vědomí, jak uvedl výbor NEMES v dopise členům na začátku roku 1996, že „taková diskuse, která by sloužila k promýšlení a domýšlení obecných názorů i konkrétních opatření, ve srovnání se stavem ještě před pár lety téměř úplně vymizela", přestože má nesmírný význam. „Je jen zdánlivě nezávazná a pouze teoretizující, bez praktických důsledků. Ve skutečnosti je nezbytným předpokladem dalšího pohybu vpřed. Umožňuje získat určitý odstup od denní reality a uvědomovat si celkový smysl a směr dění. A to nejenom individuálně, to je každý izolovaně sám pro sebe a do jisté míry i náhodně, ale nepřetržitou výměnou a sdílením názorů a vytvořením veřejného, obecného fóra.

Jednou z věcí, které postrádáme, je otevřená a systematická reflexe současného

stavu transformace vzdělávací soustavy. Systematická ve smyslu nikoli nahodilá, pokud možno konzistentní a navazující, dospívající ke konsenzu tam, kde je to možné, vymezující a objasňující odlišná stanoviska v ostatních otázkách. Otevřená vícenásobně: ve smyslu otevřeného přístupu pro každého vážného zájemce, ve smyslu nepředpojatosti, to je otevřenosti k nalezení optima, i ve smyslu transparentnosti zkoumání, tedy i hodnověrnosti dosahovaných závěrů." Takový typ reflexe je velmi důležitý právě v období přípravy nového školského zákona. Výbor se proto rozhodl znovu ji podnítit zpracováním svého stanoviska; pokládal to dokonce za určitou povinnost, odpovídající dosavadní činnosti a roli, protože „NEMES skýtá jisté záruky pro otevřenost této reflexe, nehájí žádné partikulární zájmy, zastává určité definované, dobře známé stanovisko a ručí za ně jen osobním přesvědčením svých členů, bez nutnosti obhajovat nebo naopak napadat cokoli mocenské, politické nebo institucionální snahy."

Příprava stanoviska byla zahájena dílnou v červnu 1997, kdy čtyřicet osm účastníků v pěti skupinách řešilo strukturovaným postupem a kooperativními metodami tři hlavní okruhy otázek. Z výstupů celodenní týmové práce pak členové výboru dalším hledáním konsenzu vytvořili souhrnný dokument *„Je naše škola připravena na 21. století?"*, který v nepatrně stylisticky upraveném znění uzavírá tuto stať (plné znění publikovaly Učitelské listy v říjnu 1997).

Když při přípravě dokumentu výbor NEMES zpracoval porovnání deseti hlavních tezí prvního projektu z roku 1991 se současným stavem po šesti letech (publikováno v Učitelských listech 7/97 pod názvem *„Byla, nebo nebyla transformace školství?"*), ukázala tato inventura, že velká část systémových kroků ještě bude muset být realizována. Přesto došlo ke změnám: to, co pro mnohé bylo v roce 1991 jen nereálnou vizí, začalo být běžně přijímáno. Mnohem důležitější však je, že se to pro určitou - byť stále ještě poměrně malou - část učitelů a škol stalo realitou, že tam nastala prokazatelná změna v motivaci a aktivitě žáků, která je odrazem změny vnitřního klimatu, vztahů mezi učiteli a žáky, a *především, že se stala vlastní zkušeností, ověřenou a ověřitelnou skutečností, která může být uplatňována i jinde.*

Takovou změnu nelze nařizovat shora, ale nesmí se jí ani bránit. Naopak, je zapotřebí určitého mechanismu podpory, aby se inovace mohly šířit přirozeně, tak, jak je pro ně připravena půda. Tomuto tématu byla také věnována zatím poslední dílna NEMES „Jak podpořit inovativní školy?" v říjnu 1998.

DOKUMENT NEMES '97: JE NAŠE ŠKOLA PŘIPRAVENA NA 21. STOLETÍ?

Tvrzení, že naše školství poskytuje kvalitní vzdělávání a že žádné významné změny nepotřebuje, popř. že všechny podstatné změny už proběhly, považujeme za nebezpečný mýtus, který ohrožuje občanskou společnost, demokracii a prosperitu tohoto státu. Problémy a rizika ve školství však nejsou pro většinu lidí zjevné.

Přesto je mnohým zřejmé, že tradiční model školství budeme muset ve vlastním zájmu brzy opustit. Jelikož k takové zásadní změně musíme napřed zajistit podmínky, chceme vytvoření projektu vzdělávání ve škole 21. století (s perspektivou přesahující pouhé jedno volební období) iniciovat: **znovu podnítit otevřené uvažování o současném stavu a dalším vývoji.**

Proto vznikl tento dokument, který vysvětluje nutnost změn, definuje, co od školství očekáváme, a navrhuje cesty, jak k tomu dospět.

I. Proč se ještě dnes zabývat transformací školství?

Zásadní parametry našeho školství jsou dosud nastaveny na vzdělávací potřeby minulého století jak svým obsahem (základní faktografická výbava na celý život a výchova ke konformnosti), tak svým uspořádáním (školský systém a organizace výuky sloužící přenosu poznatků) a profesním zajištěním (učitelská kvalifikace, v níž dominují výukové postupy orientované na zvolený model).

Svět se však mění. Tempo, rozsah a dopad změn se stále zvětšují, změny mají charakter změn globálních. Jsou jimi např. změna struktury zaměstnanosti s převahou sektoru služeb, změna hierarchicky řízených organizací na „síťové", všeobecná propojenost světa, konfrontace kultur jako důsledek mobility obyvatelstva, zahlcení informacemi, rozsáhlé změny politické spjaté se zánikem „socialistického tábora" a budováním demokratických společenských poměrů, rozpad klasické rodiny, narůstající volný čas a jeho smysluplné využití, náboženský extremismus a další.

Neustálá změna bude trvalým doprovodem života každého jednotlivce (včetně změn pracovní kvalifikace) a bude klást značné nároky na jeho schopnost orientace, na adaptabilitu psychickou i sociální a na připravenost další změny generovat. **V důsledku toho se mění vzdělávací potřeby**:

- Předávání poznatků školou pozbývá na významu, protože informace lze získávat pohodlněji a efektivněji prostřednictvím sdělovacích prostředků; zato vyvstává potřeba umět informace vyhledávat, hodnotit, zpracovávat a propojovat.
- Měnící se životní podmínky vyžadují celoživotní vzdělávání.
- Celoživotní vzdělávání klade nové nároky na vzdělání počáteční: škola musí žákům poskytnout nástroje, které jim celoživotní vzdělávání umožní.
- Součástí jakékoli kvalifikace se stává schopnost komunikovat a spolupracovat.
- Na významu nabývají kvality občanské a lidské - rozvoj jedinečných rysů a struktury nadání každé osobnosti.

Zatímco v mnoha demokratických zemích došlo k analýze nových potřeb a tyto země se s větším či menším úspěchem snaží o změnu tradičního pojetí vzdělávání, u nás byl tento vývoj za posledních 50 let zanedbán - nedošlo ani k analýze tohoto období. Změny doznal jen ideologický obsah výuky; efektivita vzdělávání a školy nebyla vzata v pochybnost.

Současné situaci v našem školství vytýkáme především:

- přetěžování dětí zbytečnou faktografií, které u velké části populace snižuje individuální hodnotu vzdělání i jeho celoživotní potřebu;
- ignorování poznatků o dítěti a jeho vývoji a o poznávacích procesech, kterých dosáhly vědy za téměř sto let;
- ignorování sociálních vztahů, jejichž kvalita je koneckonců klíčovým kritériem úrovně vzdělanosti člověka (typickým projevem této ignorance je důsledně prováděná vnější diferenciace, která odnaučuje děti a dospívající žít v přirozené skupině), autoritativní, nedemokratický režim potlačující svobodný rozvoj osobnosti a ignorující hodnoty občanství;
- nekoncepční a opožděné, formální a neúčinné reagování na rizika dnes už zjevná : závislosti, úniky, šikanování, kult násilí, nesnášenlivost, xenofobie, rasismus atd.

II. Vize nové školy pro efektivní vzdělávání v 21. století

Posláním vzdělávacího systému je co nejvíce přispět k realizaci potenciálu každého jedince a ke stabilitě a prosperitě

společnosti. Z toho jsou odvozeny tři cíle vzdělávání - rozvoj osobnosti, výchova občana, profesní způsobilost. Ale jaká má být škola, která by je dokázala realizovat adekvátně současným potřebám?

Škola by neměla být pouze vzdělávací institucí určenou ke splnění základního *úkolu* poskytovat poznatky, ale i lidským *společenstvím*, v němž se osobnost *jedince* rozvíjí. Kromě toho, že plní onen základní úkol (osvojování poznatků a získávání dovedností), je také místem sociální zkušenosti, formování sociálních vztahů. Sociální složka a respekt k obecným i individuálním potřebám žáků mají význam jednak samy o sobě, jednak jsou nezbytnou podmínkou pro efektivní výuku. Pozornost věnovaná úkolu, potřebám a osobnosti žáka a společenství žáků musí být v rovnováze. To koresponduje se změnou v obsahu klíčových pojmů, které si v modelu vzdělávání pro 21. století vymezujeme takto:

1. Cíle výchovy a vzdělávání

Rozumová oblast:

Nahradit pamětné faktografické učení (prezentované dosud jako nezpochybnitelná výbava) učením postaveným na porozumění pojmům a souvislostem, které poskytuje vedle vědomostí i nástroje a chuť k dalšímu učení, rozvíjí kritické myšlení, schopnost řešit problémy a tvořivost, což jsou základní předpoklady pro zvládání změn současných i budoucích.

Oblast sociálního a osobnostního rozvoje:

Cíleně pomáhat dítěti, aby se stalo kooperující osobností s vyvinutou sebeúctou, odpovědností, se schopností pozitivně a efektivně komunikovat a rozhodovat se správně. (Škola vytváří vzorce chování vždy - a měla by vytvářet vzorce pozitivní.)

2. Formy a prostředky k jejich dosažení:

- individualizace vzdělávacích programů s cílem rozvíjet potenciál každého jedince vlastním tempem a na základě jeho vlastních zkušeností;
- rozvíjení mezipředmětových vztahů až po formální integraci předmětů, učit vnímat a myslet v souvislostech a celostně;
- participace dítěte na výukovém procesu: dítě jako subjekt, nikoli objekt učení;
- kooperativní učení, které vedle funkce socializační působí pozitivně i na efektivitu výuky;
- organizace školy: účelnou vnitřní organizační podobou podporující žádoucí socializaci dítěte je škola jako obec (demokracii se nelze naučit v autoritativní škole), ve vnějších vztazích pak tzv. otevřená škola, tedy škola spolupracující s rodiči, podniky, obcí, regionem;
- usilování o věrohodnost školy: východiskem pro postup do vyššího vzdělávacího stupně musí být reálné splnění cílů nižšího stupně a nikoli apriorní selektivní požadavky stupně vyššího.

3. Učitel jako profesionál ve vztahu k předmětu, k žákovi i ke skupině žáků

Tedy nikoli vykonavatel učebních osnov, nikoli předavatel hotových poznatků, ale prostředník v procesu učení, osobního rozvoje a socializace žáků, profesionál odpovědný za rozpoznávání a uspokojování vzdělávacích potřeb svých žáků. Úsilí o novou školu je především úsilím o nového učitele. Předpokládá skutečnou, nikoli verbální rehabilitaci jeho role a revitalizaci učitelského vzdělávání ve složce obsahu i metod vzdělávání s cílem napomoci rozvoji osobnosti učitele a jeho autonomie.

Vize takové školy je ideální, ale není utopií. Uplatněním navrhovaných přístupů škola nepoklesne ve své úrovni, jak se mnozí obávají, protože v jejich rámci již existují metody ke zvýšení efektivity i v oblasti vědomostní (např. individuální a skupinová práce místo frontální výuky). Také nebude místem chaosu a anarchie, ale naopak bezpečným místem - výkonový princip ustoupí kooperativnímu, škola se stane „chráněnou dílnou" pro poznávání a prožívání poznávaného s důrazem na hodnocení především pozitiv (konec lovu na chyby dětí), výsledkem bude pocit jistoty, bezpečí, důvěry ve schopnost dát vlastní síly do služeb celku.

III. Co dělat a kdy?

Je jasné, že na rozdíl od dřívějších reforem nemůže být současná transformace jen dekretována shora, že stejně důležitá je iniciativa zdola. I když klíčovou úlohu má stát a jeho centrální orgány, všichni máme svou roli.

1. Co může dělat okamžitě a trvale každý z nás

Jako učitel(ka) se sám(sama) snažit o systematické sebevzdělávání, učit se sebereflexi a promýšlet výuku z hlediska potřeb žáků; zajímat se o sociální vztahy a klima ve třídě, žákům předávat nástroje a motivaci k poznávání, učit je diskutovat a vyjadřovat vlastní názory, zapojit do rozhodování o způsobu práce; s rodiči začít obousměrně komunikovat a zvát je do vyučování.

Jako rodič může požadovat, aby dítě nebylo ponižováno, aby škola vytvářela pozitivní sociální vztahy, aby se mohl účastnit vyučování, aby klasifikace nehrála tak rozhodující roli ve školní dráze a v každodenním životě dítěte, aby však dostával informace o tom, co dítě umí a co neumí.

Jako volič může volit strany s jasnou představou o školské politice, požadovat konkrétní program na místní úrovni a ovlivňovat jej zapojením do neformálních skupin, požadovat veřejnou diskusi a přístup k informacím.

Okamžitý efekt svého jednání sice neuvidíme, ale tím, že se začneme měnit sami, přispějeme i k proměně dalších. Postupně začneme mít vliv nejen na věci bezprostředně se nás dotýkající, ale i na věci veřejné. Čeho tím budeme chtít dosáhnout? V podstatě jde o to, **přispět k realizaci čtyř velkých úkolů školské politiky**:

1. vypracovat společným úsilím dlouhodobou koncepci vzdělávací politiky v souladu s uvedenými zásadami,
2. na všech úrovních vymezit a naučit se respektovat role jednotlivých partnerů ve vzdělávání,
3. maximálně podporovat iniciativy škol a jejich rozvoj,
4. maximálně podporovat změnu role učitele a jeho osobní rozvoj.

2. Co může dělat hned a bez nákladů školská správa

I v situaci, kdy se teprve bude zpracovávat koncepce a připravovat nový zákon a kdy nejsou k dispozici dostatečné prostředky, je třeba odstranit dosavadní hlavní překážky - nedostatek komunikace, vzájemnou nedůvěru, lhostejnost a apatii, znovu vytvořit klima pro inovace a nastartovat nové období kooperace směřující k dosažení společných cílů. K tomu by mohly napomoci tyto kroky:

- Systém dvou rychlostí: umožnit různou rychlost inovací a různý stupeň autonomie - aby ti, kdo jsou schopni, měli větší prostor pro vlastní iniciativní činnost, dostatek podpory pro šíření inovací a navazování kontaktů. Ostatní by se na ně postupně napojovali v míře, v níž by toho byli schopni.

- Vytváření vzorů: systematická podpora několika inovačních center vznikajících dole, která by se stala vzorem pro ostatní a pomáhala by vzbuzovat zájem širší veřejnosti, politiků a médií.
- Vytváření konsenzu: postupné tříbení názorů cestou zveřejňování materiálů (resortní výzkum, mezinárodní programy, příprava na vstup do EU) a zkušeností z inovačních center; znovuotevření diskuse, které by vedlo k určité názorové shodě a k vytváření koncepce.

Předpokladem pro tento postup je jasný dlouhodobý záměr, schopnost udržet si přehled a vůle k systematické spolupráci na základě rovnoprávného partnerství, aby se ti, kdo jsou inovací schopni, neocitali v rostoucí izolaci.

Podmínky pro současný projekt jsou obtížnější, neboť tvořivá síla a osobní nasazení, jaké projevili členové iniciativních skupin a jednotlivci po roce 1989, byly promrhány a těžko se je podaří v podobném rozsahu obnovit. Obtížnější jsou i proto, že tradiční systém - přechodně otřesený očekáváním zásadní změny - nabral znovu dech, a pokud projevované snahy o transformaci nejsou podporovány ani z centra, ani na místní úrovni ve školách, znovu se celoplošně prosazuje.

Pokud však společnost vytvoří podmínky pro transformaci školy jako instituce poskytující vzdělávání i výchovu odpovídající současným a budoucím potřebám, stane se škola nejdůležitější společenskou institucí i z hlediska investic, jejichž míra zajistí budoucí prosperitu a svobodu národní společnosti.

Škola je nejúčinnějším nástrojem pro přípravu dobré budoucnosti, dokonce pro samo přežití za stálých a hlubokých změn společenských i ekonomických podmínek. Současně je škola jednou z mála univerzálních institucí, které posilují stabilitu, soudržnost a kontinuitu společnosti, předávají její paměť a tradici. Musí ale být zaměřena na kvalitu jedince, na jeho tvořivost a iniciativu a současně na utváření osobnosti vědomé řádu, který ji přesahuje. Na dvě základní hodnoty - na svobodu i zodpovědnost. Komenský nazval školu dílnou lidskosti. Budeme schopni ten vznešený ideál naplnit i dnes a pro budoucnost? A zajistíme si tak, že přežijeme jako plnoprávný člen evropské (a světové) rodiny?

Základní práce:

Svoboda vzdělávání a česká škola. Učitelské noviny, 9. září 1991.

Zásady realizace svobody vzdělávání v české škole. Učitelské noviny, 5. října 1993.

Studie publikované v Edici NEMES (Praha, Agentura STROM):

Jak měnit a rozvíjet vlastní školu? (Ed. M. Havlínová.) 1994.

Spilková, V.: Standardy 1. stupně základní školy. 1994.

Hausenblas, O.: Standardy 2. stupně základní školy. 1995.

Friebel, P.: Školní inspekce a vnitřní transformace školy. 1995.

Rýdl, K.: Cesta k autonomní škole. 1995.

Studie a dokumenty:

Havlínová, M.: Jak vypadá naše dnešní škola: jako dříve, nebo se mění? (Pedagogika, 2/1993)

Byla, nebo nebyla transformace školství? Učitelské listy, 7/1997.

Dokument NEMES '97. Učitelské listy, říjen 1997.

Články členů NEMES:

Havlínová, M. - Kovařovic, J.: Najít si svou cestu. Učitelské noviny, 26. října 1993.

Nováčková, J.: Seriály Pojmy transformace a Základní lidské potřeby versus škola. Rodina a škola, 1991-1993.

Nováčková, J.: Seriál Mýty ve vzdělávání. Lidové noviny, Academia, 1998.